

મધ્યમમાર્ગ અને સંતુલિત વર્તન

હજરત અબૂ દરદા ﷺ એક પ્રખ્યાત સહાબી છે. તેઓ ખૂબ જ ઈબાદતગુજાર હતા. દિવસમાં રોજા રાખતા અને આખી રાત નમાઝ પઠતા. એક દિવસે હજરત સલમાન ફારસી ﷺ તેમના ઘર ગયા. જોયું કે તેમણે ઈબાદત કરી-કરીને પોતાને અત્યંત અશક્ત બનાવી દીધા છે, તો તેમને કહ્યું : ચોક્કસ તમારા રબનો તમારા પર હક્ક છે, પણ તેના સાથે તમારા પર સ્વયં તમારો અને તમારા ઘરવાળાઓનો પણ હક્ક છે. સારું એ છે કે પ્રત્યેક હક્કદારને તેનો હક્ક આપો. જ્યારે રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ આ સાંભળ્યું તો ફરમાવ્યું કે સલમાને સાચું કહ્યું. (બુખારી)

એક વાર ગણ લોકો રસૂલુલ્લાહ ﷺ ના ઘર આવ્યા અને લોકોથી આપ ﷺ ની ઈબાદતની વિગતો જાણી. કહેવા લાગ્યા કે જ્યારે રસૂલુલ્લાહ ﷺ, જેમને તો અલ્લાહે પહેલાથી જ માફ કરી દીધા છે, તેમની ઈબાદતની આ સ્થિતિ છે, તો આપણે લોકો તો કંઈ કરતા નથી. એકે કહ્યું કે હવે હું આખી રાત નમાજો પઠ્યા કરીશ. બીજાએ પ્રતિશા કરી કે હું દરરોજ રોજો રાખીશ. ત્રીજાએ એ નિષ્ણય કર્યો કે હું જીઓથી દૂર રહીશ અને ક્યારેય લગ્ન નહીં કરું. જ્યારે રસૂલુલ્લાહ ﷺ પદ્ધાર્યા અને તેમના ઈરાદાઓની ખબર પડી, તો આપ ﷺ એ તેમને પૂછ્યું કે આવી-આવી વાતો તમે લોકોએ કહી છે ? અલ્લાહના સોગંદ ! હું તમારા લોકોમાં સૌથી વધારે અલ્લાહથી ડરવાળો છું અને મુતકી (પરહેજગાર) છું, પરંતુ હું રોજ પણ રાખું છું અને ક્યારેક નથી પણ રાખતો. હું રાત્રે નમાજો પણ પહુંચું છું અને ઊંઘું પણ છું, અને લગ્નો પણ કરું છું. મારી પદ્ધતિથી જે મોહું ફરવે તે અમારામાંથી નથી. (બુખારી)

એ'તિદાલ (મધ્યમમાર્ગ) શું છે ?

અતિવાદ અને અતિશયોક્તિથી બચીને મધ્યમમાર્ગ અપનાવવાને એ'તિદાલ કહે છે. મધ્યમમાર્ગ અને સંતુલિત બ્યવહાર માનવીને સર્વગ્રાહી અને પરિપૂર્ણ બનાવે છે. માનવી પર લાગુ હક્કો અને ફરજો, ચાહે તે હક્કો અલ્લાહના હોય કે લોકોના હક્કો કે પોતાની જાતના હક્કો, પ્રત્યેકને સંપૂર્ણપણે પૂરા કરવા એ મધ્યમમાર્ગ દ્વારા જ સારામાં સારી રીતે થઈ શકે છે. જો આ ગુણ ન હોય, તો માનવી અસંતુલનનો ભોગ બની જાય. કોઈ એક તરફ વધારે ધ્યાન આપવાને કારણે બીજા તરફના હક્કોનું હનન અનિવાર્યરૂપે થઈ જશે. જો વક્તિ મધ્યમમાર્ગથી કામ ન લે, તો તે અવશ્ય મુશ્કેલીઓમાં પડી જશે. રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ ફરમાવ્યું :

«وَالْقَصْدُ الْقَصْدَ تَبْلُغُوا» (البخاري)

અર્થાત્, મધ્યમમાર્ગ અપનાવો, જેથી તમે તમારો ઉદ્દેશ્ય સારામાં સારી રીતે પ્રાપ્ત કરી લો. (બુખારી)

મધ્યમમાર્ગ અને સંતુલિત વર્તન દરેક મામલામાં હોવું જોઈએ. ઈબાદતમાં, ઈન્ફાક (અલ્લાહના માર્ગમાં ખર્ચ)માં, ખાવા-પીવામાં, પહેરવા-ઓછવામાં, ટૂંકમાં જીવનના દરેક મામલામાં. રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ ફરમાવ્યું :

«إِنَّ الدِّينَ يُسْرٌ وَلَنْ يُشَدَّ الدِّينُ أَحَدٌ إِلَّا غَلَبَهُ، فَسَدَّدُوا وَقَارِبُوا، وَأَبْشِرُوا وَاسْتَعِينُوا بِالْغَدْوَةِ وَالرُّوحَةِ وَشَيْءٍ مِنَ الدُّلْجَةِ» (البخاري)

અર્થાત્, દીન સરળ છે. દીનમાં સખતાઈ અને ઉગ્રતા અપનાવવામાં તમે થાકી જશો, દીન જ છેવટે તમારા પર વર્ચસ્વ ગ્રામ કરશો. (બુખારી)

રસૂલુલ્લાહُ ﷺ નું સમગ્ર જીવન અને જીવનના બધા મામલાઓ મધ્યમમાર્ગનો નમૂનો હતા, ત્યાં સુધી કે જ્યારે લોકોને પ્રવચન કરતા, તો ન તે વધારે લાંબું રહેતું અને ન ખૂબ જ ટૂંકું, બલ્કે સંતુલિત રહેતું. આપ ક્યારેક રોજો રાખતા અને ક્યારેક ન પણ રાખતા, રાત્રે નમાજ પણ પછતા અને ઉંઘતા પણ હતા. મધ્યમમાર્ગ અને સંતુલનના આવા તો અસંખ્ય ઉદાહરણો છે.

ખર્ચમાં મધ્યમમાર્ગ :

મોમીન જ્યારે ખર્ચ કરે છે, તો ન અપવ્યય કરે છે અને ન કંજૂસી, બલ્કે તેમાં મધ્યમમાર્ગ અપનાવે છે. અલ્લાહ તૂઆલાનો ઈરશાદ છે :

﴿وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَى عُنْقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَنَقْعُدَ مَلُومًا مَحْسُورًا﴾ (الإسراء: ٢٩)

અનુવાદ : “ન તો પોતાનો હાથ તોકથી બાંધી રાખો (અર્થાત્ ન તો કંજૂસી કરો) અને ન તેને તદ્દન છૂટો મૂકી દો કે જેથી નિંદાપાત્ર અને લાચાર બનીને રહી જાઓ ” (સૂર: ઈસરા, આ. ૨૮)

અલ્લાહ તૂઆલાએ ખર્ચમાં મધ્યમમાર્ગનો ઉલ્લેખ પોતાના સદાચારી બંદાઓના ગુણના રૂપમાં કર્યો છે :

﴿وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْرُبُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا﴾ (الفرقان: ٦٧)

અનુવાદ : “જેઓ ખર્ચ કરે છે તો ન કુઝુલ ખર્ચ કરે છે, ન કંજૂસી, બલ્કે તેમનો ખર્ચ બને સીમાઓની વચ્ચે સંતુલન પર સ્થિર હોય છે.” (સૂર: કુરકાન, આ. ૬૭)

રસૂલુલ્લાહُ ﷺ એ ખર્ચમાં મધ્યમમાર્ગ પર પ્રોત્સાહિત કરતાં ફરમાવ્યું :

«الْإِقْتَصَادُ فِي النَّفَقَةِ نِصْفُ الْمَعِيشَةِ» (الخطيب)

અર્થાત્, ખર્ચમાં સંતુલન અને મધ્યમમાર્ગ અડધી આજીવિકાનું સાધન છે. (અલ-ખતીબ)

ખર્ચમાં મધ્યમમાર્ગ ગુજરાનનું સાધન છે. વ્યક્તિ ગરીબીથી સુરક્ષિત રહે છે અને બીજાઓની સામે હાથ ફેલાવવાના અપમાનથી બચી જાય છે. રસૂલુલ્લાહُ ﷺ એ ફરમાવ્યું :

«مَا عَالَ مَنْ اقْتَصَدَ»

અર્થात्, જેણે મધ્યમમાર્ગ અપનાવ્યો તે ગરીબીથી બચી ગયો. (અહમદ)

આનાથી વિપરીત, અપવ્યવ અને કુળુલ ખર્ચ માનવીને કંગળ કરી નાખે છે અને પછી તે દરેક દરવાજે હાથ ફેલાવવા માટે મજબૂર થઈ જાય છે.

ખાવા-પીવામાં મધ્યમમાર્ગ :

મોમિન દુનિયાનો ભૂખ્યો અને લોભી નથી. એટલું જ લે છે, જેટલું તેની જરૂરત હોય છે. તે સારી રીતે જાણે છે કે તેને દુનિયા સમેટવા માટે અહીં નથી મોકલવામાં આવ્યો. તેથી ખાવા-પીવામાં તે લાલચનું પ્રદર્શન નથી કરતો. આ જ કારણસર રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ ખાવા-પીવામાં અપવ્યવ અને કુળુલખર્ચની મનાઈ કરી છે. ફરમાવ્યું :

«مَا مَلَأَ أَدَمِيٌّ وَعَاءً شَرَّاً مِنْ بَطْنٍ، حَسْبُ الْأَدَمِيٌّ، لِقِيمَاتٌ يُقْمَنَ صُلْبُهُ، فَإِنْ غَلَبَتِ الْأَدَمِيَّ نَفْسُهُ، فَتَلَثُّ لِلطَّعَامِ، وَتَلَثُّ لِلشَّرَابِ، وَتَلَثُّ لِلنَّفَسِ». (તરમ્દી, અબ્ન માજે)

અર્થात्, વ્યક્તિ પેટથી વધારે ખરાબ વાસણ બીજું કોઈ નથી ભરતો. માણસને તો થોડાક કોળિયા પૂરતા છે કે જેનાથી તેની કમર સીધી રહે. જો વ્યક્તિ પર તેનું નફસ (મન) વર્ચસ્વ પ્રાપ્ત કરી લે (અને તે વધારે ખાવાની ઈચ્છા કરે), તો એક-તૃત્યાંશ ખાવા માટે અને એક-તૃત્યાંશ પીવા માટે અને એક-તૃત્યાંશ શાસ માટે રાખી લે. (તિરમિઝી, ઈજને માજા)

પોશાકમાં મધ્યમમાર્ગ :

મોમિનને પોતાના ઉપયોગના પોશાકમાં પણ સંતુલનનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ. પોશાકમાં કદાપિ અપવ્યવ ન કરવો જોઈએ અને ન તો બીજાઓ પર ગર્વ લેવા અને પોતાની મોટાઈની પ્રતીતી કરાવવા માટે કપડાં પહેરવા જોઈએ. રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ આનાથી મનાઈ કરી છે. આપ ﷺ નો ઈરશાદ છે :

«مَنْ لَيْسَ تَوْبَ شُهْرَةٍ الْبَسَةُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تَوْبًا مِثْلَهُ ثُمَّ تُلَهَّبُ فِيهِ النَّارُ»

અર્થात्, જેણે ખ્યાતિ માટે કપડાં પહેર્યો અલ્લાહ ત્રાયાલા કયામતમાં તેને એવાં જ કપડાં પહેરાવશે, પછી તેમાં આગ લગાવી દેવામાં આવશે. (અબૂ દાઉદ, ઈજને માજા)

આનાથી એમ ન સમજવું જોઈએ કે મુસલમાનોએ ફાટેલા-જૂના અને થીગડાં લગાવેલા કપડાં જ પહેરવા જોઈએ. પોશાક વિશે કોઈ બુદ્ધિશાળીનું કથન છે કે પોશાક એટલો ખરાબ ન હોય કે મૂર્ખ માણસ તમને તુચ્છ સમજવા લાગે અને ન તો એટલો ભભકાદાર હોય કે બુદ્ધિશાળી તેને દોષપૂર્ણ અને ખરાબ સમજે.

મહેનત અને આરામમાં મધ્યમમાર્ગ :

મુસલમાન સ્વાભાવિક રીતે મધ્યમમાર્ગી હોય છે. એવું ન થાય કે કોઈ કામ પર લાગી જાય તો બસ લાગેલો રહે, ન ખાવા-પીવાની ચિંતા, ન આરામનું ધ્યાન, ત્યાં સુધી કે બીમાર પડી જાય. નિઃસંદેહ, લગન અને ઉત્સાહ હોવા જોઈએ, પરંતુ ઉત્તમ એ છે કે કામકાજમાં સંતુલન રહે. માનવીની શારીરિક શક્તિઓ અને સામર્થ્ય પણ અલ્લાહની અમાનત છે. માનવીના શરીરનો પણ તેના પર કંઈક હક્ક છે. કામકાજમાં અતિરેકનું અનિવાર્ય પરિણામ એ આવે છે કે જ્યારે થાક લાગે છે તો આરામ પણ જોઈએ છે, અને પછી ખબર પડી કે આરામ કરી રહ્યા છે તો બસ આરામ જ કરતા જઈ રહ્યા છે. જીવન સંઘર્ષનું નામ છે અને સંઘર્ષ પૂરપાટ દોડવાનું નામ નથી. આજ પર્યત કોઈ શિખર દોડીને સર કરવામાં આવ્યું નથી. જે આવું કરે છે, તે અધવચ્ચે જ હાંઝીને બેસી જાય છે. ઈસ્લામનું શિક્ષણ એ છે કે મહેનત અને શ્રમ પણ કરવામાં આવે અને આરામ પણ કરવામાં આવે, જેથી ફરીથી તાજીમાજ થઈને ઉત્તમ રીતે કામ કરી શકાય.

બોલવામાં સંતુલન :

અકારણ અને બિનજરૂરી બોલવું એક એબ અને દોષ છે. કેટલાક લોકોની આદત જ એ હોય છે કે તેઓ થાક્યા અને અટક્યા વગર બોલતા જ જાય છે. રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ આનાથી મનાઈ કરી છે. ફરમાવ્યું :

«إِنَّمَا أَحَبُّكُمْ إِلَيَّ وَأَقْرَبُكُمْ مِنِّي مَجْلِسًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَحَاسِنُكُمْ أَخْلَاقًا، وَإِنَّ أَبْغَضُكُمْ إِلَيَّ وَأَبْعَدُكُمْ مِنِّي مَجْلِسًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ الْتَّرَاثَارُونَ وَالْمُتَشَدِّفُونَ وَالْمُتَنَفِّهُونَ»، قَالُوا: يَارَسُولَ اللَّهِ، قُدْ عَلِمْنَا التَّرَاثَارُونَ وَالْمُتَشَدِّفُونَ فَمَا الْمُتَنَفِّهُونَ؟ قَالَ: «الْمُتَكَبِّرُونَ»

અર્થાત્, મારા નજીક સૌથી વધારે પસંદગીપાત્ર અને કયામતમાં મારા સૌથી નજીક એ વ્યક્તિ હશે, જે ચરિત્રમાં સૌથી સારો હોય અને સૌથી વધારે અપ્રિય અને મારાથી દૂર એ વ્યક્તિ હશે જે બિનજરૂરી વધારે બોલવાવાળો હોય અને એ વ્યક્તિ જે પોતાની વાતચીતમાં વધારે ગરીબ (મુશ્કેલ અને કઠિન) શબ્દોનો ઉપયોગ કરવાવાળો હોય અને એ વ્યક્તિ જે ધમંડી હોય.

બોલવામાં જે વ્યક્તિ સંતુલનનું ધ્યાન રાખે તો તેનાથી ભૂલોની સંભાવના ઓછી થઈ જાય છે, કેમ કે સામાન્ય વાત છે કે જે જેટલું વધારે બોલશે તે એટલી જ વધારે ભૂલો કરશે. મોમિનની એ ખૂબી હોય છે કે જ્યારે મૌન અને ચુપ રહેવું સારું હોય તો તે ચુપ રહે છે. રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ ફરમાવ્યું :

«وَمَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلَيُفْلِئْ خَيْرًا أَوْ لِيُصْمِتْ»

અર્થાત્, જે વ્યક્તિ અલ્લાહ અને આખિરતના દિવસ પર ઈમાન રાખતો હોય તે જ્યારે બોલે તો ભલી વાત કહે, નહિ તો ચુપ રહે. (મુતાફિક અલયાહિ)

મધ્યમમાર્ગની ફીલત (પુષ્ય) :

- મધ્યમમાર્ગ અને સંતુલન માનવીને સન્માનનીય અને પ્રસંદગીપાત્ર અને અલ્લાહના નજીક પ્રિય બનાવી દે છે.

- મધ્યમમાર્ગનો ગુણ પયગંબરોનો છે. રસૂલુલ્લાહ صلوات الله عليه وآله وسليمان એ ફરમાવ્યું :

«إِنَّ الْهُدَىٰ الصَّالِحَ وَالسُّمْتُ الصَّالِحَ وَالْإِقْصَادُ جُزُءٌ مِّنْ خَمْسَةٍ وَعِشْرِينَ جُزْءاً مِّنَ النُّبُوَّةِ»

અર્થાત્, સારી રીતભાત, ભિત્તભાષા અને મધ્યમમાર્ગ નુભૂવ્યત (પયગંબરી)નો પચ્ચીસમો ભાગ છે.
(અખૂ દાઉદ, તિરમિઝી)

- સંતુલન અને મધ્યમમાર્ગ માનવીને અતિરેક અને અતિશયોક્તિથી સુરક્ષિત રાખે છે અને તેના વ્યક્તિત્વને સર્વગ્રાહી અને સંતુલિત બનાવે છે.
- સંતુલન અને મધ્યમમાર્ગ કયામતના દિવસે બંદાના હિસાબમાં આસાનીનું કારણ બનશે, કેમ કે રસૂલુલ્લાહ صلوات الله عليه وآله وسليمان એ ફરમાવ્યું :

«وَأَمَّا الَّذِينَ افْتَصَدُوا فَأُولَئِكَ يُحَاسِبُونَ حِسَابًا يَسِيرًا» (أحمد).

અર્થાત્, જે લોકોએ મધ્યમમાર્ગ અપનાવ્યો, કયામતના દિવસે અલ્લાહ તેમનાથી આસાન હિસાબ લેશે.
(અહમદ)

-●-